

ФИЛОСОФИЯ ИЛИМДЕРИ
ФИЛОСОФСКИЕ НАУКИ
PHILOSOPHICAL SCIENCE

Нусубалиева Г.Б.

«ЧОҢ КАЗАТТЫН» КЕЛИП ЧЫГУУ СЕБЕБИ – УЛУУ БААТЫРЛАРДЫН «ЫЙЫК СОГУШУ»

(Жүсүп Мамайдын варианты боюнча)

Нусубалиева Г.Б.

ПРИЧИНА ВОЗНИКНОВЕНИЯ «БОЛЬШОГО ПОХОДА» – «СВЯЩЕННАЯ ВОЙНА» ВЕЛИКИХ ГЕРОЕВ

(По варианту Жүсүп Мамай)

G.B. Nusubaliyeva

THE REASON FOR THE «GREAT CAMPAIGN» – «HOLY WAR» OF THE GREAT HEROES

(By Zhusup Mamai)

УДК:398.22.101

Макалада «Манас» эпопеясындагы «Чоң казат» бөлүмүндөгү жортуулдун келип чыгуу себептери, баатырлардын эл алдындагы аткарган миссиясы, өмүр күрөшү, «Чоң казаттын» маани-маңызы жөнүндө баяндалат.

Негизги сөздөр: *жортуул, миссия, ыйык согуш, эл, баатырлар, өмүр.*

В статье рассказывается о причинах возникновения похода в части «Большой поход» эпопеи «Манас», миссия, выполненная героями перед народом, борьба жизни, отрывки содержания и смысл «Большого похода».

Ключевые слова: *поход, миссия, священная война, народ, богатыри, жизнь.*

Article tells about the reasons of trip beginning in a part «Long trip» of epic saga «Manas», mission implemented by warriors before people of their country, struggle of life, about the content and sense of «Long trip»

Key words: *trip, mission, holy war, people, warriors, life.*

«Манас» эпопеясынын эң бир көрүнүктүү бөлүгү «Чоң казат» окуясы. Казат - (арабча газават, - ыйык согуш) деп аталат [2. 292]. Бирок «Чоң казат» окуясы диний багытта эмес, «Манас» эпопеясында ата-бабанын кегин алуу, кыргыздын башына көп жылдар кыянаттык кылган каардуу душмандын тамырын биротоло үзүү, элдин, жердин бейкуттугу үчүн коргонуу максатындагы жүргүзүлгөн «ыйык согуш» болгон. 1941-жылкы согушта Фашисттик Германия СССРге кол салгандагы Ата Мекендик согушту да «ыйык согуш» (священная война) деп атаганы белгилүү. Совет элине «ыйык согуш» деген ураан астында кашык каны калганча Ата Мекени үчүн согушуу милдети коюлган. Согуштун ыйыктыгы ушунда болгон. Балким ошол себептен ыйык

согуш аташкандыр. «Манас» эпопеясында «Чоң казат»-жортуул, согуш, кан майдан, чабуул, уруш маанилерин түшүндүрөт [1.380]. Манас баатыр «чоң казат» эмес, «улуу жүрүш» жасаган деп айтат Макелек Өмүрбай уулу [4. 595-596]. Эпопеяда: «Аттанып чыкты кан Манас, кырк чоросу кашында, Бээжинге казат кылам деп, элүү эки жашында» (С.К,2,83.) деп баяндалат.«Чоң казат» деп атанып, ушу болгон чоң кыргын, каканчалуу Бээжиндин даңзасына катталып» (СК,2,214) [2.292] деп айтылат.

«Манас» эпопеясынын «Чоң казат» бөлүгүндөгү окуя үлгүлүү варианттын баарында кездешип, Сагымбай, Саякбай аталардын айтканы боюнча жети кандын чатагынан башталат да, Чоң казатка Манас өзү баштап барат. Ал эми Кытайдагы манасчы Жүсүп Мамайдын варианты боюнча «Чоң казат» жортуулу «Манастын жети ханды чакыртышы» деген окуядан башталат. «Чоң казат» жортуулун уюштуруу себептери: башынан кыргызга кастык кылып келген Коңурбай, көп аскер жиберип, казак-кыргыз аралаш бир уруунун элин Манаска билгизбей чаап алып, кыянаттыгын кылат. Карыган чалдарын өлтүрүп, кыз-келининин, жумушка жарактуу жигиттеринин баарын жөөлөп айдатып, кул кылып Каңгайга сүрүп салат. Кызыл муштум балдарын кырып, журтун талкалайт. Ошондо өлбөй тирүү калып, сандалып качып отуруп кыргызга жете келгени Манаска болгон окуяны кабар кылат. Арстан Манас кыргыздын башынан өткөнүн, калмак-кытайдын кордугун эстеп, Алоокеден бери жакка, калмактардын кылганын, бир-бирден эске салып, душман болуп, кыргызга кылбаганы калбаптыр деп кандайдыр чечим кылууну ойлойт. Ал үчүн кеңешке хандарды чакырат. Каныкейге, «сарамжалынды кыл, таажысы бар хан келет» деп эскертип, жергесиндеги жети ханды жүздөн киши алып келсин деп айттырат [3. 251-252]. Жети жүз адам баткан сарайды Каныкей жасалгалатып, эт бышыртып,

түркүн тамак даярдап, таңга чейин баарын камдайт. Таңга маал Манас туруп, конок камы бүткөнүн көрүп: «Агадан бетер ар качан, арка болот Каныкей, иниден бетер белсенип, иш бүтүрөт Каныкей» деп ыраазы болот. **Жакшылык кабар** болгондо, ордодон **керней** үнү угулуп, **жамандык кабар** болгондо **сурнай** үнү чыкчу экен. Бу жолу экөөнүн үндөрү кошо жаңырат. Чуулдап, «кай жакка аттанабыз?» деп, жети кан жөнөп калат. Ал жети хан булар эле: Жакып хан, Бакай хан, Жамгырчы, Текечи, Шыгай, Чубак, Алмамбет, аларга кырк чоро келип кошулат. Манас келген хандарды коноктоп, сөзүн айтат: «Бейжинге барам чын үчүн, белдүү калча чыр үчүн; казатка барам ким үчүн - хан Коңурбай эр үчүн». Бу калмактар айбандан бетер кыргызды кыйнап, жердин бетине чилче таратып, тукум курут кыла турган болду. Боюнда бар аялдардын ичин жардырып, акимдик кылып, кор кылыптыр; эми да душмандыгын токтотпой жатышат» дейт. Ошол менменсинген кыйын кытайга казатка барам. Бир беттешип көрөйүн, ажалым жетсе өлөйүн, кимиң кошуласың? деп кеңеш кылат [3.255]. Эч кимиси: «барам» деп айта албай, акырын жылып чыгып кетишет. Бакай, Алмамбет, Чубак, кырк чоро калат. Манастын ачуусу келип: «...кызыталак ногойду кытайдан мурун кырбасам» деп обдулат. Ошондо Бакай каарданган Манасты токтотуп: «Бейжинге ногой бара албайт, белге таңуу боло албайт, калмактан жүрөгү калып калган, калың журтта не жазык?» дейт [3.255]. Ташкенди бузуп талкалап, Кашкардагы калдайды өлтүргөндө, анда ногой жок болчу; Коңурбай менен Жолойдун миң төдө чайын алганда, Кең Үргөнчкө барганда, мында ногой жок болчу; Акундун кызы Чүрөккө бел куда болуп барганда, Айжанжүндү алганда; Манастын шаарын салганда, Ооганга согуш кылганда; анда ногой жок болчу; Бейжинге ногой бара албайт, кошулуп уруш сала албайт» дейт. Анан дагы: «Казат кылсаң Бейжинге, сага жолдош болчу эр табайын» деп, эл ичиндеги баатырларды Бакай сындан өткөрөт: Ат-Башынын бетинде, Чеч-Төбөнүн четинде, коргон салган Кошойго кабар салабыз, колун алып барабыз; Кебез-Тоонун бетинде, кең Кашкардын четинде, Эламандын эрТөштүккө кабарлап, колу менен барабыз; Анжиянда жүз башы, Маргалаңда миң башы, Наманган менен Ташкенди сураган, чоң Коконду ээлеген айры сакал Сынчыбекти чакыралы; Кетмен-Төбө жердеген Керкөкүлгө кабар салабыз; Жети-Өгүздү жердеген Кулетендин Агышка, Кеминди жайлаган казактардын Эр Үрбүгө, «жаза тайып Бейжинге барып калсаң Бакай хан, кабар кылгын» деди эле, Буудайык хандын Музбурчакка [3.256] кабар кылабыз. Барсак, мына ушул баатырлар менен Бейжинге барабыз деди Бакай. Корккон баатыр баатыр эмес, эл деп күйгөн эл камын ойлогон баатырлар башка экенин айтып жатат Бакай хан. Баатыр деп баарын айтууга болот бирок, чыныгы баатыр жоодон качпайт. Ошол баатыр деген наамга татыктуусу бар. Ошентип, кабар кылганга Ажыбайды жөнөтүшөт. Анын «Ажыбай деген аты бар, алган печет каты бар» [3.256]. Күндөп-түндөп

жол жүрүп, Ажыбай Чеч-Дөбөгө келет. Хан Кошойго барып, катты кош колдоп сунуп, Манастын оюн түшүндүрөт. Хан **Кошойдун жообу**: Баракелде! деп, Манаска. Коңурбай, Туңша, Чынгышка «өлсөм чыкпас сөөгүмдөн, өчүм турат ошондо» [3.257] . «Коңурдан келип ок тийсе, абаң Кошой карыга, а, балам, мындай **өлүм** кайда бар?». «Мен токсондон аша жашадым, темир сандык ичине, салып коюп бакса да, ажал чиркин кез келсе, тоңкоюп өлүп жатамын, акыры салат чеңгелин, а балам, ажалдан кантип качамын?» дейт [3.258]. Чынында ажал адамды андып турат, адам андан кача албайт. Бирок ошол ажалга тирүүлүктө эрдик менен барган жакшы деген философиялык ойду айтып жатат. Ажыбайдан жообун берип, бармак болот. Байыркы Грек философу Платондун акырет тууралуу айткан оюндагыдай «[5], элдик баатырга согуштагы өлүм – ардактуу өлүм болгон.

Ажыбай Эламандын эркеси, төрө **Төштүккө** келип, катты сунат. Төштүк анда: «Айжаркын Манас айкөлүм, абыдан кеңеш кылыптыр; эл **талабы дегендин санаасы эми тыныптыр**». «Дүңү чыккан Бейжиндин, түбү алтындан, оозу таш; **ноктолуу башта бирөлүм**, өйдө жатса **өлбөйбү**, аттанып чыкса азамат, ар сонунду көрбөйбү; сапар тартып алыскы жолго жөнөйлү». Калмак менен манжулар, Нескара менен Коңурбай, Кедендин уулу чоң Жолой кыргыздарга дагы деле жылына кыр көрөтүп жүрөт. Тагдыр ишин ким билет, кимдер өлөт, ким келет? Катын менен баланын, урук-туугандын жүзүн ким көрөт – ал тагдырдын иши. Согушта кыргыз сөзсүз өлүмжитим болоорун билип, же жеңип келүү же өлүп келүү, артка чегинүүгө жол жок деп билген. Ошондуктан, жоокерди согушка коркпой кирүүгө жаштайынан үйрөткөн. Эпопеяда баатыр ажалдан да коркпой, өлүмгө тике кароо керек деген ойду баяндап жатат.

Ажыбай аттанып, **Кокондогу Сынчыбекке** келсе сөз катпай, башын чайкап отуруп калат. Ажыбай анын намысына тийип: «...таксыр Манас кечикпей келсин деди» деп коюп, чыгып кетет [3.260]. Кан алдында көп жүрүп, кандим болгон Ажыбай Кетмен-Төбөдөн **Керкөкүлгө** барса, сөз кайтарбай Ажыбайды узатат. Ажыбай күндөп-түндөп жол жүрүп, Жети-Өгүздү жердеген **эрАгышка** келет. Ажыбайды кондуруп эс алдырып, эртеси катты колуна алып, күүлөнүп туруп муну айтат: «Кара кытай манжуга, калка болгон коң төрө, **айбыгып андан жатканча, өлгөн жакшы а көрө!**». Үйдө баш калкалап жаткандан көрө, согушуп жатып өлгөн артык. Деп эр жигиттин жоо бетинде өлгөнү артык экенин айтат. «Чыңгыш хандан кат алып, Эсенкандан бата алып, Алоокенин Коңурбай Капалда жаткан тынч элди, талап алды деп угам. Ал өңдөнгөн бүлүккө барбайт деген эмине? **Үйдө өлүмдөн кутулуп, өлбөй киши калабы?** Кеңешти жакшы кылыптыр, баракелде Манаска, айбыкпастан баралы, асты-үстүн уруш салалы, **ажал** жетсе өлөрбүз, азап болсо көрөрбүз» [3.260]. дейт. Ажалдан жашынып эч ким калган эмес, «акыры

башта бир өлүм» экенин эскертет. Чопо тактай-чаларга жазылган байыркы шумер элинин «Билгамеш» («Гилгамеш») эпосунда: «Каарданган ач ажал, аябайт ал адамды: түбөлүккө курбайт эч ким үйлөрүн» [6.111] деп айтылгандай, түбөлүк эч нерсе жок, баары кыйрап, өлүп жок болот.

Казактардын эр Үрбү дүрбү салып отуруп, Ажыбайдын келатканын көрүп, «атын албагыла» деп, иттерин кое бердирип, өзү алик албайт. «Кечээ Көкөтөйдүн ашында, жаагымды айрый чапканда, Манастай чоңду көрбөдүм» деп таарынат. Алактаган Ажыбай катты суна калып, Үрбү алып окуса, Бакай менен Сыргак жазыптыр: «Тууган деген чиркиндин, тумшук учу таарынат, боору кайдан таарынат; эки кайыш – бир тизгин, ортосунан илгин деп, Бейжинге барат он төрт хан, Хан Үрбү келип бергин деп, насип буйруп, туз буйруп, алып калсак Бейжинди тактысына мингин» деп жазышыптыр. Акыры Үрбү: «...он төрт хан баратса, менин бөлүнүп калганым болбос» деп Бейжинге барууга макулдугун берет, Манаска болгон таарынычын унутат [3.264]. Кабар берчү Ажыбай Карткүрөндү теминип, Алматынын токойдо ит агытып, куш салып жүргөн **Буудайык хандын Музбурчакка** келип, кош колдоп катты сунуп калат. Катты окуган Музбурчак: «Баракелде баатырга, бизге тапкан акылга; беттешип барып көрөлү, белдүү калча каапырга; кун бербей жүрөт эмгиче, казак менен кыргызга [3.264]. Капалдан биздин элдерди жакында баатырга абалын айтып барайын деп жүрдүм эле, деп барууга макул болот.

Хан Манас болжогон күнү эшикке чыкса, Ажыбайдын Карткүрөнү байланып турганын көрүп, ыраазы болуп, атын отко коет. Эртеси кеңешке келип: «...хандардын барбайм дегени болбоду» деп хандардын жети күндө келе турганын айтат. Андай болсо эштек менен нойгутка кабарла, келе турган хандарды конок кылып күтсүн дейт. Мөөнөт бүтүп, «он төрт хан» каптаган колу менен ордого келип түшөт. Эламандын эр Төштүк жетимиң сан кол менен келип, аны Жамгырчы конокко алат. Керкөкүл

жыйырма беш сан кол менен Текечинин үйүнө конот. Кулетенин эр Агышты токсон сан колу менен эр Чубак алып кетет конокко. Казактардын Үрбүсү жетимиң беш сан кол менен Жакыпка бөлүнөт. Сексен төрт сан кол менен келип түшкөн Музбурчакты Бакай коноктойт [3.266, 267]. Кошой кечирээк келет. Алдынан чоң сууга көпүрө салдырып, аны Каныкей тосуп чыгат. Ошентип, ар тараптан келген хандар, жоо жарагы, баштап келген колу менен Манастын кеңешин угат. Конок күнү бүтүп, «Чоң казатка» аттана турган болуп, Жүрүшкө а дегенде Бакай хан, андан кийин Алмамбет хандыкка шайланып, аскердик тартип менен казатка жөнөйт.

Жогорудагы «Чоң казат» жортуулунун уюштуруу себептери Жүсүп Мамайдын варианты боюнча айтылды. «Чоң казат» - ата-бабанын кегин алуу үчүн, кыргыздын тынч жашоосун камсыз кылуу үчүн, душманды биротоло түп тамырынан бери жоготуп, ырайымсыздыкка каршы, адилеттикти орнотуп, баскынчылыктын мизин кайтаруу үчүн атайын даярдалган улуу жортуул. Ал - Ата Мекен үчүн, эли-жери үчүн өз өмүрлөрүн кылга байлаган, эл алдында милдетин так аткарган улуу баатырлардын «ыйык согушу» болгон.

Адабияттар:

1. «Манас». Сагымбай Орозбаков энциклопедиясы – Б.: Бийиктик плюс, 2015. 1416 б.
2. «Манас»: Саякбай энциклопедиясы – Б.: «Принт экспресс», 2016. - 1260 б.
3. «Манас» Кыргыз элинин тарыхый эпосу. Айтуучу: Жүсүп Мамай. Шинжаң эл басмасы. 2012-жылдын теке айы.
4. Макелек Өмүрбай уулу Кармыштегин, «Манастын «акылы». – Б.: «Улуу Тоолор». 2016. -2016. -616 б.
5. Lossofsoul.com./DEATH/aphorism.htm.
6. «Билгамеш»: Эпос / Котор. Байас Турал. – Б.: «Турар», 2016. – 212 б.

Рецензент: к.филос.н., доцент Каниметов Э.Ж.